

Harari'nin kurguları

Özgür Öztürk

Yuval Noah Harari, *Hayvanlardan Tanrılara Sapiens: İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi*, çev: Ertuğrul Genç, İstanbul: Kolektif Kitap, 2015 (7. baskı).

İsrailli genç tarihçi Yuval Noah Harari'nin *Sapiens*'i son yılların en popüler kitaplarından biri oldu. Dünya genelinde 12 milyondan fazla sattı ve yazarını uluslararası şöhrete kavuşturdu. Yapıtın kazandığı başarı üzerine, Harari kısa süre içinde iki kitap daha yazdı.¹ Bunlardan *Homo Deus* önemli ölçüde *Sapiens*'teki fikirlere dayanıyor ve geleceğe dönük öngörülerde bulunmaya çalışıyor. *21. Yüzyıla İçin 21 Ders* ise yazarın çeşitli yerlerde yaptığı konuşmalar gözden geçirilerek oluşturulmuş. *Sapiens*, bir kısmına bu yazıda değineceğim tüm sorunlarına rağmen, belirli açılardan ilginç bir yapıt, fakat diğer iki kitap için bunu söylemek zor. Bu nedenle aşağıda sadece *Sapiens*'i değerlendireceğim (referanslar parantez içinde sayfa numarası ile belirtilecek).

İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi alt başlığını taşıyan kitap, modern insanın, yani Homo Sapiens türünün, “hayvanlardan tanrılara” uzanan öyküsünü konu alıyor. Yazarın canlı ve renkli bir üslubu var. Meramını kısa, vurucu cümlelerle ifade ediyor, anlattığı şeyi de çoğu zaman minik sahnelerle okurun gözü önünde canlandırıyor.

¹ Yuval Noah Harari, *Homo Deus: Yarının Kısa Bir Tarihi*, çev: Poyzan Nur Taneli, İstanbul: Kolektif Kitap, 2016; *21. Yüzyıla İçin 21 Ders*, çev: Selin Siral, İstanbul: Kolektif Kitap, 2018.

Kolay okunan bir kitap olan *Sapiens*'in, tarih kitaplarına özgü sıkıcılıktan sıyrılıp, neredeyse sürükleyici bir roman kıvamı tutturduğu bile söylenebilir.

Gelgelelim yapının içeriği epeyce problemlidir. Aslında *Sapiens*'in elde ettiği başarının bilimsel yetkinliğinden veya düşünsel zenginliğinden değil, tam aksine, bilimsel açıdan vasat, düşünsel açıdan ise sığ oluşundan kaynaklandığı öne sürülebilir. “İnsan doğası”nın kusurlarına dair klasik sağcı–gerici temaları liberal bir perspektiften ortaya koymaya çalışan *Sapiens*'in Barack Obama, Bill Gates, Mark Zuckerberg gibi isimler tarafından hararetle tavsiye edilmesi hiç de şaşırtıcı değil.

En genelde, *Sapiens*'i son yirmi–otuz yılda büyük bir dalga halinde gelişen yeni bir eğilimin ürünleri arasında saymak mümkün. Bu eğilim, kısaca, evrim teorisine dayalı düşünüşün biyoloji dışındaki alanlara yansıtılması biçiminde tarif edilebilir. 19. yüzyıl sonlarında ve 20. yüzyılın başında yaygınlık kazanan “Sosyal Darwinist” (çoğunlukla da ırkçı) yaklaşımların haklı nedenlerle gözden düşmesinin ardından, 20. yüzyıl sonlarından itibaren evrim teorisinin mantığının yeniden ve daha rafine bir şekilde başka alanlara doğru genişletildiğini görüyoruz. Antropoloji, sosyobioloji (daha sonra evrimsel psikoloji) gibi disiplinlerin yanı sıra, spor, beslenme, ahlak, cinsellik, iktisat, dilbilim, siyaset ve tarih gibi konularda da evrimsel temelde akıl yürütüp araştırma yapmak suretiyle ulaşılan birçok yenilikle karşılaşılıyor. Bir anlamda, dünya genelinde bir “evrimsel düşünme” patlaması yaşanıyor.

Bu elbette hayırlı bir gelişme. İnsanlığın en büyük bilimsel başarılarından biri olan evrim teorisine dayalı akıl yürütme tarzının yaygınlaşması, kültüre ve günlük yaşama sinmesi başlı başına bir devrim. Bununla birlikte, doğa bilimlerinin toplumsal ilişkileri açıklama gücünün sınırlı olduğunu unutmamak gerekiyor. İnsan davranışının –farkında olmadığımız– birçok “doğal” belirleyicisi olabilir, fakat özellikle (piyasa, devlet, sınıf, kapitalizm gibi) **birey üstü** gerçeklikler söz konusu olduğunda, daha önce geliştirilmiş kavram ve teorileri bir yana iterek konuya sıfırdan girmeye çalışmak problemlidir bir yaklaşım. Bir bireyin tercihleri ve davranışları kimi zaman (hatta çoğu zaman) doğa bilimleri temelinde gayet iyi açıklanabilir belki, fakat mesela kapitalist devletin feodal devlet tipinden farklılığını anlayabilmek için daha değişik kavramlar gerekiyor.

Toplumsal olguları “doğalcı” bir perspektiften açıklama girişimlerinin bir başka sorunu, sık sık “insan doğası”na başvuru yapılması. Böylelikle de mevcut eşitsizliklerin veya sistemlerin bir anlamda doğallaştırılması. Adam Smith'in piyasa ilişkilerini insan doğasına bağlamasının üzerinden iki buçuk asır geçti, fakat bu ideolojik saldırı hız kesmedi. Savaşlar, sömürü, eşitsizlik, ekolojik kriz, hatta ekonomik kriz gibi günümüz sorunları bir kez (sabit olduğu varsayılan bir) insan doğasından hareketle “açıklanmaya” girildiğinde, dünyayı ve insanı değiştirme çabasının anlamsızlığı da gizlice veya bazen açıkça öne sürülüyor. Kısacası evrimsel akıl yürütmenin yaygınlaşması son tahlilde olumlu bir gelişme olmakla birlikte, bunun gerici

amaçlara uyarlanarak kullanılması tehlikesi var.

Sapiens'in de dâhil olduğu popüler tarih alanına odaklandığımızda, doğa bilimlerinden hareketle yazılan (belki de “yeni–pozitivist” diye nitelenebilecek) eserlerin giderek yaygınlaştığını görüyoruz. “Büyük tarih” yaklaşımında (David Christian'ın *Maps of Time*'ı [*Zaman Haritaları*] veya Cynthia Stokes Brown'un Türkçeye de çevrilen *Büyük Tarih*'i bu ekolün örnekleri) veya Jared Diamond'un *Tüfek, Mikrop ve Çelik* gibi kitaplarında yalnızca biyolojiden değil, fizik, kimya, ekoloji gibi disiplinlerden de yararlanılıyor.² Gelgelelim günümüze doğru yaklaştıkça doğa bilimlerinin kesinlikleri geride kalıyor ve açıklamalar çoğunlukla bilim–dışı, hatta keyfi bir niteliğe bürünüyor. Evrenin doğuşunu ve/veya doğa tarihini ele alırken fazla sorun yaşamayan bu tür çalışmalar, sınıflı toplumlar söz konusu olduğunda tökezlemeye başlıyor. Benzer bir sorunla *Sapiens*'te de karşılaşılıyor. Yazıda buna örnekler vereceğim, fakat mesleki formasyonu tarihçilik olan Harari'nin açıklamalarını doğa bilimlerine dayandırmasının epey şaşırtıcı olduğunu en başta belirtmekte yarar var. Harari bir yerde şu soruyu sormuş: “Samimi olarak merak ediyorum, biyoloji bilimiyle hukuk ve siyaseti ayıran duvarları daha ne kadar koruyabileceğiz?” (s. 236). Bunun yanıtını aşağıda vermeye çalışacağım.

Hayali düzenler

Harari insanı öncelikle ve özellikle biyolojik bir varlık olarak kavlıyor. Bu nedenle de “tarih” denildiğinde aklımıza gelen birçok olgu kitabında ancak marjinal önem taşıyor. Okuyucu kitapta mesela ilk uygarlıkların (Sümer, Mısır, İndüs) nasıl oluştuğuna veya devletin nasıl ortaya çıktığına dair doyurucu analizlerle karşılaşmıyor. Bunun yerine Harari, “Tarihin akışını üç önemli devrim”in şekillendirdiğini öne sürüyor: “Yaklaşık 70 bin yıl önce başlayan Bilişsel Devrim, 12 bin yıl önce bunu hızlandıran Tarım Devrimi ve tarihi sona erdirip bambaşka bir şeyi başlatabilecek yalnızca 5 bin yıl önce başlayan Bilimsel Devrim” (s. 17). Evrimsel bir sıçramaya –insanların yapmadığı bir şeye– “Bilişsel Devrim” demek aslında pek uygun değil, ama bunu geçelim. Beş bin yıl önce bir “Bilimsel Devrim” yaşandığına dair ifade de bir çeviri hatası, zira kitabın daha sonraki bölümlerinde Bilimsel Devrimin beş bin değil 500 yıl önce gerçekleştiğini öğreniyoruz: İngilizce metindeki “500 yıl” Türkçeye “5 bin yıl” olarak çevrilmiş ve bu kimsenin dikkatini çekmemiş.

Sapiens'in ilk bölümleri yazılı tarih öncesi dönemi ele alıyor ve türümüzün yükselişini açıklamaya çalışıyor. Harari'ye göre *Sapiens*'in dünyayı fethetmesini sağlayan şey, “her şeyden önce kendine özgü dili” (s. 32). Bilişsel Devrim “70

² David Christian, *Maps of Time: An Introduction to Big History*, Berkeley: University of California Press, 2004; Cynthia Stokes Brown, *Büyük Tarih: Büyük Patlamadan Bugüne*, çev: Algan Sezgintüredi, İstanbul: Aylak Kitap, 2014; Jared Diamond, *Tüfek, Mikrop ve Çelik: İnsan Topuluklarının Yazgıları*, çev: Ülker İnce, Ankara: TÜBİTAK, 2010.

ila 30 bin yıl önce ortaya çıkan yeni düşünce ve iletişim biçimleri” anlamına geliyor (s. 35). Bilişsel Devrim sayesinde çeşitli kurgular (efsaneler, mitler, tanrılar ve dinler) ortaya çıkmış, aslında “kurgular hakkında konuşabilme becerisi, Sapiens dilinin en özgün yanı”nı oluşturuyor (s. 37). Kurgular, bir şeyleri sadece hayal etmenin ötesinde, bunu kolektif olarak yapmayı sağlamış, böylece kolektif eylem olanaklarımızı genişletmiş: “Bu mitler Sapiens’e büyük gruplar hâlinde esnek bir işbirliği yapabilme becerisi” vermiş (s. 38). Bir başka deyişle, dilsel kurgu ve bunun beraberinde getirdiği kolektif davranabilme becerisi, insanın doğal yaşam içerisinde kendiliğinden oluşabilen küçük grupların ötesine geçmesini sağlamış. Gelişmiş primatlar ve diğer insan türleri doğa içinde **en fazla** 100–150 kişilik gruplar kurabilirken, Sapiens bu nicel sınırı kırmış:

Homo sapiens bu kritik eşiği aşmış, on binlerce kişiden oluşan şehirler kurmayı ve milyonlarca insanı yöneten imparatorluklar oluşturmayı nasıl başardı? Bunun sırrı muhtemelen kurgunun ortaya çıkmasıydı. Ortak bir mite inanan çok sayıda yabancı, başarılı işbirliği yapabilirler. Tüm geniş çaplı insan işbirlikleri –modern bir devlet, ortaçağda bir kilise, bir antik şehir veya arkaik bir kabile– insanların kolektif hayal gücünde yaşattıkları ortak mitler etrafında örgütlenmiştir (s. 40).

Harari ne kastettiğini Peugeot otomobil firması örneğiyle açmaya çalışıyor: bir anonim şirket (sınırlı sorumlu şirket) olarak Peugeot, ampirik bir varoluşa değil hayali bir niteliğe sahiptir. Firmanın sahipleri, binaları, fabrikaları vb. el değiştirebilir, çalışanlarının tamamı değişebilir, ama Peugeot yine Peugeot olarak kalmaya devam eder. “Bu tür şirketlerin ardındaki fikir, insanlığın en dâhiyane buluşlarından biridir” (s. 42). Böyle parlak bir buluşun nasıl ortaya çıktığı konusunda ise Harari şu açıklamayı getiriyor: yazılı tarihin büyük kısmında mülk sahibi olmak ancak bireylere özgüydü, bu durum girişimciliği kısıtlıyor ve ekonomik gelişmeyi baltalıyordu. “Bu yüzden insanlar kolektif olarak sınırlı sorumlu şirketlerin varlığını hayal etmeye başladılar” (s. 43). Üstelik sadece şirketlerin değil, diğer her türlü kolektif varlığın ortaya çıkışında da benzer bir örüntü gözlenebiliyor: “Tüm olay hikayeler anlatmanın ve insanların bu hikayelere inanmasını sağlamanın etrafında” geliyor (s. 43). Fakat bunun çok kolay bir iş olduğu düşünülmemeli, diyor Harari,

Etkili hikayeler anlatmak kolay değildir; zorluk hikayeyi anlatmakta değil, herkesin hikayeye inanmasını sağlamaktır. Tarihin büyük kısmı şu soru etrafında döner: Birileri, milyonlarca insanı tanrılara, milletlere veya sınırlı sorumlu şirketlere inanmaya nasıl ikna eder? Bu başarıldığında Sapiens’e olağanüstü büyük bir güç verir, çünkü bu milyonlarca yabancıların ortak bir hedef uğrunda işbirliği yapmasını ve birlikte çalışmasını sağlar (s. 44).

Marx vaktiyle, fikirlerin ve teorilerin kitlelerce benimsedikleri zaman mad-

di birer güce dönüştüklerini belirtmişti. Fakat aynı zamanda, varoluşun bilinci belirlediğini öne sürerek, fikirlerin de gökten zembille inmediğini, son tahlilde maddi yaşamın üretim ve yeniden üretim süreçlerinden kaynaklandığını vurgulamıştı. Mesela Harari'nin değindiği anonim şirketlerin durumunda, Marx bunların sermaye birikiminin belirli bir aşamasında somut bir ihtiyaca yanıt olarak çıktığını ve bireysel sermayelerin onlarca yılda gerçekleştiremeyeceği (demiryolları gibi) devasa yatırımların anonim şirketler sayesinde kısacık bir zaman diliminde hayata geçirildiğini ayrıntılı şekilde göstermişti. Üstelik daha sonraki bir evrede anonim şirketlerin artık yeterli olmaması üzerine modern kredi sistemi gibi yeni biçimlerin nasıl ortaya çıktığını da açıklamıştı. Sermaye birikimi sürecinde içeriğin biçimle olan ilişkisindeki çeşitli aşamaları tarihsel bir diyalektik içinde sunmuştu. Ayrıca Marx da hisse senedi, tahvil gibi sermaye türleri için (gerçek sermayenin kağıt ikizi anlamında) “hayali sermaye” kavramını kullanmıştı. Harari, bu tür ayrıntılara takılmadan, 13. yüzyılda mülk sahibi olmak isteyen bir bireyin karşılaştığı zorluklardan söz ederek, “sonra şirketleri hayal ettiler” gibi gülünç bir cümleyi önümüze açıklama diye koyuyor. Aslında genel olarak, bilinç ile toplumsal gerçeklik arasındaki, düşünce ile madde arasındaki karşılıklı ilişkiyi göz ardı ediyor. Döne döne, bütün meselenin etkili kurgular yaratmakta ve insanları buna ikna etmekte yattığını söylüyor. Bu şekliyle hayli kof bir tez bu; aileden devlete ve küresel kurumlara dek tüm insani düzenlerin düşünsel bir boyut içerdiğini zaten herkes biliyor. Mesele bunların kurgu olduğunu keşfetmek değil, belirli kurguların nasıl etkili olabildiğini anlayabilmek. Fakat Harari'nin bu konuda söyleyebileceği pek bir şey yok. Gerçi hayali düzenlerin fiziksel dünyaya “gömülü” olduğunu belirtiyor (s. 122), ayrıca “hayali düzen isteklerimizi şekillendirir” (s. 123) ve “hayali düzen kişiler arasındadır” (s. 125) gibi, konuyu açmaya dönük çabaları da var. Bununla birlikte, bir hayali düzen nasıl başarı kazanır sorusuna verebildiği tek yanıt şu: Bunun “hayali olduğunu asla itiraf etmemelisiniz ... doğa yasaları tarafından yaratılmış nesnel bir gerçeklik olduğunu iddia etmelisiniz (...) Ayrıca insanları baştan aşağı eğitmeniz gerekir” (s. 121). Anlaşılan, siyaset ve siyasal düşünceler üzerine geliştirilen tüm teoriler bir yana bırakıldığında her şey pek basit hale geliyor.

Ayrıca: fikirleri kim üretiyor? Harari'nin esinlendiğini düşündüğüm (referans vermiyor) Benedict Anderson, 1983 tarihli *Hayali Cemaatler* kitabında ulusların oluşumunu ele almıştı.³ Anderson'a göre ulus (daha doğrusu ulus-devlet), aile veya kabile gibi nispeten “doğal” denebilecek örgütlenmelerden farklı olarak, bir inşa sürecinin sonucuydu. Bu inşa sürecinde harp okulları, tıp okulları ve günlük gazeteler önemli rol oynuyordu. Zira harp okulunda (tıp okulunda) ortak bir ideolojik-mesleki eğitimden geçen askerler (doktorlar) belirli bir coğrafyanın her köşesine

3 Benedict Anderson, *Hayali Cemaatler: Milliyetçiliğin Yayılması ve Kökenleri*, çev: İskender Savaşır, İstanbul: Metis Yayınları, 1995.

yayıyor, günlük gazeteler ise aynı coğrafyada ortak bir dilin kullanılmasını ve ortak gündem konularının var olmasını sağlıyordu. Bir başka deyişle, ulus-devletin örgütlenişi fikirle maddenin, hayalle gerçekliğin, ideolojiyle toplumsal yaşamın bir arada işlenmesine dayanmaktaydı. Üstelik bu örgütlenme boşlukta değil, rakip projelerin direncini de içeren bir uzamda gerçekleşiyordu. Sonucu önceden belli olmayıp, siyasal çekişmeler ortamında şekillenmekteydi.

Harari'nin versiyonunda ise mesele bir hikâye anlatıp sonra milyonlarca insanın bu hikâyeye inanmasını sağlamaktan ibaret. Burada birbiriyle çatışan siyasal projeler, birbirine rakip sınıfsal hegemonya girişimleri, güç ilişkileri yok, salt beceri var. Fakat hem mesele bu kadar basit değil, hem de meseleyi bu şekilde koymak herhangi bir şeyi anlamayı sağlamıyor. Harari sosyal bilimin şimdiye dek geliştirdiği tüm kavram ve teorileri bir yana iterek sanki her şeyi sıfırdan düşünmeye başlamak mümkünmüş gibi bir dil kuruyor. Oysa **bu** dilin kendisi ideolojik, kendisi bir hikâyeye girişimi; ve bu hikâyeyi benimsemek bizim kolektif gücümüzü artırmıyor, tam aksine bizleri sinik, kayıtsız bireyler haline getirmesi çok daha muhtemel.

Eşitlik ve ötesi

Bir örnek olarak eşitlik konusuna bakalım. Harari, günümüzde insanların üstün olanlar ve sıradan olanlar biçiminde sınıflandırılmasını reddettiğimizi belirtiyor. Fakat insanların eşitliğinin de bir mit olduğunu vurguluyor. Sonra şu soruları soruyor: “İnsanlar ne anlamda birbirlerine eşittirler? Hayal gücümüz dışında gerçekten birbirimize eşit olduğumuz nesnel bir gerçeklik var mıdır? İnsanlar biyolojik olarak eşit midirler?” (s. 117). Ardından, “Evrime eşitlik değil farklılık üzerine kuruludur” (s. 118) diye öne sürüyor. Yine, “biyolojide hak diye bir şey de yoktur” (s. 118) diyerek devam ediyor.

Burada bir dizi semptomatik hamle var. Öncelikle, nesnel bir gerçeklik deyince Harari'nin aklına hemen biyolojinin veya doğanın geldiği anlaşılıyor. Buna göre toplumsal gerçeklik herhangi bir nesnellik taşıyor. Nitekim daha ileride Harari şu tanımları getiriyor: “Nesnel olay, insan bilincinden veya inançlarından bağımsız olarak var olmandır. Örneğin radyoaktivite bir mit değildir” (s. 125). Buna karşılık öznel, “bireyin bilincine veya inançlarına bağlı olarak var olmandır. Birey inançlarını değiştirdiğinde, değişir veya ortadan kalkar” (s. 125). Bir de öznel arası var ki bu da “pek çok bireyin öznel bilinçlerini birleştiren iletişim ağında var olmandır” (s. 125). Problem, Harari'nin “öznel arası” toplumsal olgulara nesnellik tanımını reddedip, bunları “hayali” olarak tanımlamakta ısrar etmesinden ve nesnelliği de salt doğal süreçlere (biyoloji, radyoaktivite) atfetmesinden kaynaklanıyor. Oysa toplumsal olgular da nesnel bir nitelik taşıyor, taşıyabilir. Örneğin tam anlamıyla öznel arası bir sistem olan dilin kendisi nesnel bir yapıdır. Veya bir başka örnek: Mücadele eyleminde farklı türden emeklerin ürünleri el değiştirirken, bu malları

üreten emekler de insan emeği olma sıfatıyla birbiriyle eşitlenir. Marx, ünlü bir cümlesinde “Bunu bilmezler ama yaparlar” diye belirtir. Bir başka deyişle, bu eşitleme işlemi mübadeleye giren insanların öznel inançlarından etkilenmez. Bu işlem kesinlikle öznel arasındır, ama Harari'nin savunacağı gibi “hayali” bir kurgu değildir. Hiç kimse tarafından bilinçli olarak düşünülmemiştir, yine de düşüncenin **biçimini** taşıyan nesnel bir olgudur. Modern kapitalist toplumda herkesin eşit olduğuna dair “kurgu”nun kökeni burada, mübadele eyleminde ve bunun genelleşmiş olmasındadır.

Bir diğer sorun, Harari'nin eşitlik ile farklılığı birbirinin karşıtı terimler gibi koyması. Oysa tam tersine, eşitlik fikri kendi içinde zaten farklılığı barındırır. Eşitliğin özdeşlik anlamına gelmediğini herkes bilir, Harari de herkesin bunu bildiğini bildiği için şöyle yazıyor:

Eşitlik ve insan hakları savunucuları bu mantık yürütme karşısında çok tepkili olabilirler. Buna cevapları muhtemelen, “İnsanların biyolojik olarak eşit olmadığını biliyoruz! Fakat eğer özünde hepimizin eşit olduğuna inanırsak istikrarlı ve müreffeh bir toplum yaratabiliriz,” olacaktır. Benim buna bir itirazım yok. Benim de “hayali düzen”le kastettiğim tam olarak bu. Belirli bir düzene nesnel bir doğru olduğu için değil, buna inanmak etkili bir işbirliği yapmamızı ve daha iyi bir toplum kurmamızı sağlayacağı için inanıyoruz. Hayali düzenler kötü niyetli komplolar veya amaçsız seraplar değildir, aksine çok sayıda insanın etkin işbirliği yapabilmemesinin tek yoludur (s. 119).

Burada nesnel bir olgunun öznel bir inanca dönüştürüldüğünü görüyoruz; eşitlik, ancak biz buna inandığımız takdirde olanaklı oluyor. Bir başka deyişle, eşitlik olanağı var olduğu için buna inanıyor değiliz, tersine biz buna inandığımız için böyle bir olanak ortaya çıkıyor Harari'ye göre. Eşitliği ve insan haklarını liberal bir perspektiften savunmaya çalışanlar bu iddiayı belki kabul edebilir. Fakat modern sosyalizm, eski ütopyacı sosyalist geleneklerin aksine, geleceğin toplumunun tohumlarının bugünün içinde, mevcut üretim ilişkilerinin örgütlenişinde yattığını savunur. Bu anlamda “eşitlik ve özgürlük” hedefinin bir inanç veya iyi niyet meselesi olmayıp, bizzat kapitalist üretim tarzının **nesnel** dinamiklerinden kaynaklandığını öne sürer. Eşitliği savunan bir sosyalist tutup da “Hepimizin eşit olduğuna inanırsak istikrarlı ve müreffeh bir toplum yaratabiliriz!” diye konuşmaz, bunun inançla ilgisinin olmadığını bilir. Kapitalist toplumsal ilişkilerde salt soyut, formel, örtük şekilde yer alan eşitliğin, gelecekte kurulacak somut ve gerçek eşitlik için bir zemin sağladığını kabul eder. Eşitlik fikri bir hayal veya kurgu değil, bizzat mevcut üretim ilişkilerinde **nesnel** şekilde var olan bir olanak, bir potansiyeldir. Hepimiz bunun aksine, yani insanların eşit olmadığına inansak bile bu böyle olmayı sürdürecektir.

Ayrıca, Harari biyolojide eşitlik olmadığını öne sürüyor, oysa insanlığın yüz

binlerce yıl boyunca (yani henüz biyolojik evrimin ötesine geçtiğinin söylenemeyeceği uzun bir zaman dilimi boyunca) bir ölçüde kaba ve “doğal” bir eşitlikçiliğe dayanan komünal topluluklar içinde yaşadığı da bilinen bir olgu. Harari Sapiens’i ve belki de insan türlerinin hepsini karakterize eden bu temel olguyu nedense es geçiyor. “Hayali düzen dışında bir yol mümkün değil” diye buyuruyor. Sonra da bir peygamber edasıyla devam ediyor: “Etrafımızdaki hapishane duvarlarını yıkıp özgürlüğe koştuğumuzda aslında daha büyük bir hapishanenin geniş bahçesine doğru koşuyoruz” (s. 126). Ulaşabileceğimiz tek şey ancak daha geniş bir hapishane ise, o zaman akli başında insanlar olarak bize düşen, herhalde, bu boş hayalin peşinde koşmayı bırakmak olsa gerek. Obama’nın, Bill Gates’in *Sapiens*’i övmesi boşuna değil!

Harari’ye göre tarım devrimi ve kapitalizm

Kitabın 5. bölümü “Tarihin en büyük aldatmacası” başlığını taşıyor. Burada kastedilen şey, ilk kez günümüzden yaklaşık 10–12 bin yıl önce gerçekleştiği düşünülen tarım devrimi (neolitik devrim). İnsanlığın yerleşik tarıma geçişinin Anadolu’nun bir kısmını da içeren Ortadoğu coğrafyasında başladığı, farklı kıtalarda (örneğin Amerika kıtasında) ve farklı bölgelerde (Çin, Hindistan gibi) bundan bağımsız olarak ve farklı zamanlarda tarıma geçişin yaşandığı biliniyor. Genel kabule göre, yüz binlerce yıl boyunca temelde avcılık ve toplayıcılıkla geçinen insanların dünyanın değişik yerlerinde birkaç bin yıl gibi evrimsel açıdan kısa bir zaman diliminde kitleler halinde tarıma geçiş yapmalarının iklim koşullarındaki değişimlerle ilişkili olması çok muhtemel. Fakat günümüzde bile, gerekmedikçe (yani avcılık veya toplayıcılık faaliyetleriyle geçimini sağlayabildiği müddetçe) tarımla uğraşmayan, teknik açıdan mümkün olmasına rağmen bu geçişi yapmayan kabilelerin var olduğu da biliniyor. Bunun nedeni de yine büyük ihtimalle tarımın çok zahmetli, emek yoğun bir uğraş olması ve insanlığın yaşam biçimini kökten değiştirmesi.

Harari’nin de vurguladığı gibi, uygun doğal ortamlarda yaşayan avcı–toplayıcılar tarım veya sanayi toplumlarında yaşayan insanlara kıyasla daha az çalışıyorlar, daha çeşitli ve dengeli besleniyorlar, ayrıca (yerleşik yaşama eşlik eden) evcil hayvanlardan geçen hastalıklardan çok daha az etkileniyorlar (s. 62–64). Bu nedenle tarıma geçişin insanlık açısından büyük bir devrim değil bir tür talihsizlik, büyük bir felaket olarak görülmesi de mümkün. Marshall Sahlins’in *Taş Çağı Ekonomisi* başlıklı yapıtında epey zaman önce geliştirdiği ünlü bir tez bu.⁴ Fakat Harari nedense Sahlins’e referans vermiyor (Sahlins’in yapıtından haberdar olmaması çok zayıf bir ihtimal). Bunun yerine, tarım devriminin “tarihin en büyük aldatmacası” olduğunu öne sürerek tezi epeyce sivriltiyor. Peki aldatan kim? Harari’ye göre “Suçlular

4 Marshall Sahlins, *Taş Devri Ekonomisi*, çev: Taylan Doğan, Şirin Özgün, İstanbul: bgst Yayınları, 2010.

buğday, pirinç ve patatesin de aralarında bulunduğu bir avuç bitki türüydü. Homo sapiens bu bitkileri evcilleştireceğine, bunun tam tersi gerçekleşti” (s. 92). Zira bu bitki türleri insanlık sayesinde olağanüstü hızlı şekilde dünyaya yayılabilme fırsatı buldular, diyor Harari. Keza evcilleştirilen hayvanlar için de aynısı söz konusu: “Başarıyı DNA kopyalarının sayısıyla ölçen dar bir evrimsel perspektiften bakarsak, Tarım Devrimi tavuklar, inekler, domuzlar ve koyunlar için bulunmaz nimettir” (s. 104). Kuşkusuz bu sadece esprili, hatta ironik bir anlatım (zira Harari de kitleler halinde öldürülmek üzere çoğaltılan bu hayvanların maruz kaldığı eziyetlerin farkında), fakat “dar bir evrimsel perspektifin” toplumsal olguları açıklamak için epey yetersiz kalacağına da bir kanıtı aynı zamanda.

Peki sonrasında ne oldu? “Tarım Devrimi yeni kalabalık şehirler ve başarılı imparatorluklar yaratma fırsatını ortaya çıkarınca” diye yazıyor Harari, “insanlar büyük tanrılar, anavatanlar ve anonim ortaklıklar hakkında hikayeler icat ederek ihtiyaç duyulan toplumsal bağları sağladılar” (s. 113). Bu artık bir espri değil, Harari'nin temel açıklama kalıbı. İşin ilginç, bu kalıp, Jean-Jacques Rousseau'nun *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*'nde mülkiyete ilişkin olarak sunduğu ünlü açıklamaya çok yakın (“Bir toprak parçasını çevirip burası benimdir diyen ve buna inanacak kadar saf insanlar bulan ilk insan uygarlığın kurucusuydu. Buna itiraz edecek birisi, insanlığı birçok felaketten kurtarmış olurdu”).⁵ Rousseau 18. yüzyılda yaşamıştı, antropoloji veya tarih gibi disiplinlerin bulgularından, en önemlisi de Marx'ın politik iktisat eleştirisinden habersiz şekilde akıl yürüterek böyle olmuş olması gerektiğini düşünüyordu. Harari ise 21. yüzyılda, Marx sonrası bir dönemde yazıyor ve fakat yine de benzer bir naifliğe sığınıyor. “İnsanlar arasındaki işbirliği ağları”nın “genellikle baskı ve sömürüye” (s. 114) dayandığını teslim ediyor, ama baskı ve sömürü mekanizmaları konusunda tamamen sessiz kalıyor. Bu bakımdan Rousseau'nun ötesine geçemiyor. Hatta tüm meselenin etkili hikâyeler anlatmaktan ibaret olduğu iddiasıyla, Rousseau'nun bile gerisine düşüyor.

Böyle bir yaklaşımın kapitalizmin ortaya çıkışı konusunda da basit bir senaryoya yöneleceğini tahmin etmek zor değil. Nitekim kitabın 16. bölümü anlamlı şekilde “Kapitalist itikat” başlığını taşıyor. Harari bu bölümde kapitalizmin ortaya çıkışını ele alıyor. Bunu kredi sisteminden hareketle yapmayı deniyor. Harari'nin perspektifinde doğrudan üreticilerin topraktan koparılması, ilk birikim, işçileşme süreçleri, emek-sermaye ilişkisinin kurulması, manüfaktür ve fabrika gibi olgular

5 Jean Jacques Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kökeni*, çev: Ertuğ Ergün, Ankara: Yeryüzü Yayınevi, 2003, s. 64. Tam alıntı şu şekilde: “Bir parça toprağı himayesine almış, ‘Bu benim’ diyebilen ve ona inanacak kadar saf insanlar bulmuş ilk insan, medeni toplumun gerçek kurucusudur. İnsanoğlu kaç suçtan, savaştan, cinayetten, kaç korku dolu olaydan ve talihsizlikten; kazıkları sökerek, hendekleri doldurarak ve türdeşlerine, ‘Bu haini sakın dinlemeyin, dünyanın nimetlerinin hepimize ait olduğunu ve toprağın ise hiç kimseye ait olmadığını aklınızdan çıkarırsanız, mahvolsunuz,’ diyerek kurtarılabilmıştır ki.”

yok, başrolde yine kurgular ve hikâyeler var. Bakalım.

“Kısmi rezerv bankacılığı” denilen bir olgu var: bir bankanın, topladığı mevduattan daha fazla kredi yaratabilme kapasitesini ifade ediyor. Örneğin 100 TL mevduat toplayan bir banka, mevduat munzam karşılığı oranı uyarınca, bundan daha fazla miktarda kredi borç verebilir (kaydı para yaratabilir). Harari, bankacı Ahmet Açıgözlü, müteahhit A. Kiremit ve fırıncı Ayşe Özfırıncı arasında geçen hayali bir senaryo ile bunu –deyim yerindeyse Bilal’e anlatır gibi– açıkladıktan sonra, “Bankaların ve tüm ekonominin hayatta kalabilmesini ve büyümesini sağlayan şey geleceğe olan güvenimizdir. Bu güven, dünyadaki paranın büyük bölümünün tek dayanağıdır” (s. 304) diye ilan ediyor. Sonra, büyük bir özgüvenle, kapitalizmin doğuşunu açıklamaya girişiyor. Ekonomilerin sabit kaldığı binlerce yıldan sonra,

Bu tuzaktan çıkmanın yolu ancak modern çağda, geleceğe dair güvene dayalı bir sistemin ortaya çıkışıyla bulunabilmiştir. Bu sistemde insanlar hayali malları –şu anda var olmayan malları– “kredi” dedikleri özel bir tür parayla sunmayı kabul etmişlerdir. Kredi, gelecek karşılığında bugünü inşa etmemize imkan sağlar, gelecek kaynaklarımızın bugünkü kaynaklarımızdan çok daha fazla olacağı varsayımının üstüne kuruludur. Gelecekteki gelirimizi şimdiki zamanda bir şeyler yapmak için kullanınca yeni ve harika fırsatlar ortaya çıkabilir (...)

Öyle ya da böyle, kredi anlaşmaları bilinen tüm insan kültürlerinde vardı, en azından eski Sümer dönemine kadar uzanıyordu. Önceki çağlarda, mesele kimsenin bu fikri düşünmemesi veya nasıl kullanılacağını bilmemesi değildi, mesele insanların geleceğin bugünden daha iyi olacağını düşünmemesi, bu yüzden de kredi vermeye istekli olmamasıydı (...)

Sonra Bilimsel Devrim ve ilerleme fikri ortaya çıktı. İlerleme fikri, eğer cehaletimizi kabullenirsek ve araştırmalara kaynak ayırırsak bir şeylerin iyileşebileceğine inanmaya dayanır, bu da kısa süre sonra ekonomiye uyarlandı (s. 305–307)

Kitabın 308. sayfasında, “Dünya Ekonomik Tarihinin Kısa Özeti” başlığını taşıyan bir şema sunuyor Harari. Buna göre, modern ekonomide geleceğe dönük güvenin kuvvetli olması bol miktarda krediye, bu da hızlı büyümeye yol açıyor. Hızlı büyüme ise tekrar geleceğe dönük güvenin kuvvetli olmasına neden oluyor ve döngü böyle devam edip gidiyor. Biz de devam edelim:

Kapitalizm, ekonominin nasıl işlediğine ilişkin bir teori olarak ortaya çıktı. Bu teori hem paranın işleyişine dair bir açıklama sunuyordu hem de kârın üretime yatırılmasının hızlı ekonomik büyüme sağlayacağını iddia ediyordu. Kapitalizm zamanla ekonomik bir doktrinden öteye geçerek, belli bir etik, yani insanların nasıl davranacağına, çocuklarını nasıl eğiteceğine, hatta nasıl düşünmeleri gerektiğine dair bir öğreti hâline geldi. En iyisinin ekonomik büyüme olduğu veya en azından en iyinin bir aracı olduğu, zira adalet, özgürlük hatta mutluluğun bile ekonomik büyümeye bağlı olduğu, kapitalizmin temel öğretisidir (s. 311).

Herhangi bir ciddi üniversitenin tarih veya iktisat bölümünde bir lisans öğrencisi kapitalist sistemin doğuşunu bu şekilde açıklamaya kalksa herhalde sınıfta kalır. Harari'nin yazdığı öyküde hiçbir maddi belirlenim yok, sadece inançlar ve fikirler var. Avrupa dünyayı fethetti çünkü “Avrupalılar belirli bir teknolojik üstünlükleri olmadığı sıralarda bile, bilimsel ve kapitalist zihniyetle düşünmeye ve davranmaya alışmışlardı” (s. 281). Diğer coğrafyalarda kapitalizm gelişemedi çünkü “Çin, Hindistan ve Müslüman dünyasının sosyopolitik sistemlerinde kredi ikincil önemdedi” (s. 312). Kredi güvene dayanır, kapitalizm krediye dayanır, sonuç olarak (mantıksal geçişlilik ilkesi uyarınca) kapitalizm güvene dayanır. Hepsi bu. İyi niyetle bir şeyler öğrenmek isteyen, belki de cebindeki paranın tamamını bu kitabı satın almak için harcayan insanlara yazık. Harari bir de şöyle buyurmuş: “Dünyayı farklı bir şekilde yönetmeye dönük tek deneme (komünizm) her anlamda kapitalizmden o kadar kötüydü ki, kimse bunu bir daha denemeye cesaret edemiyor” (s. 328). Oysa Sovyetler Birliği, on yıllar boyunca kapitalist ekonomilerin hepsinden (Japonya dâhil) daha hızlı büyümüşü. Emekçi kitleler de sağlık, eğitim, kültür, çalışma koşulları vb. konularda ciddi kazanımlar elde edebilmişti. Günümüz Türkiye'si, hatta Rusyası bile bu bakımlardan Sovyetler Birliği'nin gerisindedir. 20. yüzyılın sosyalist inşa girişimlerinin hedeflerine ulaşamadıkları kesin, ama “kimse bunu bir daha denemeye cesaret edemiyor” iddiası Harari'nin kişisel temennisinden ibaret. Tekrarlamak lazım: Obama'nın, Bill Gates'in *Sapiens*'i övmesi boşuna değil!

Paranın kökeni

Harari'nin kapitalizmin doğuşunu ele alışındaki yüzeysellik, paranın kökeni konusunda da karşımıza çıkıyor. Harari burada, neoklasik iktisattan aşına olduğumuz bir akıl yürütmeye başvuruyor: önce karmaşık bir ekonomi tahayyül ediyor, sonra bunun para olmadan (takas yoluyla) işleminin olanaksız olduğuna hükmediyor, ardından da paranın “icadını” buna bağlıyor. Bunu yaparken Sovyetler Birliği deneyimine laf dokundurmayı da ihmal etmiyor:

Takas ekonomisinde her gün ayakkabıcı ve çiftçi onlarca farklı ürünün birbirlerine göre fiyatını yeniden öğrenmek zorundadır. Eğer pazarda yüz farklı ürünün ticareti yapılıyorsa, alıcılar ve satıcılar toplamda 4.950 farklı değişim oranını bilmek durumundalar. Eğer bin adet ürün piyasadaysa bu sefer 499.500 farklı değişim oranıyla baş etmeliler!

Bazı toplumlar bu durumu merkezi bir takas sistemi geliştirerek çözdüler. Bu sistemde çiftçilerin ve zanaatkarların ürünleri toplanarak ürünler ihtiyacı olanlara dağıtılırdı. Bu tür bir deneyin en büyük ölçeklisi ve en ünlüsü Sovyetler Birliği'nde denendi ve fiyaskoyla sonuçlandı. “Herkes yeteneğine göre çalışacak ve ihtiyacına göre ürün alacak” fikri pratikte “herkes olabildiğince az çalışacak ve eline geçirebildiği kadar fazlasını alacak” fikrine dönüşmüştü (s. 181).

Harari “ruble”nin ne olduğunu herhalde duymuştur. Sovyet ekonomisinin –kısa süren iç savaş dönemi dışında– bir “takas ekonomisi” olarak nitelenmesi açık bir çarpıtma. Fakat bunu geçelim, Harari’nin Sovyet deneyimini zaten başlı başına anlamsız, beyhude bir çaba olarak gördüğü belli. Bu nedenle konuyu inceleme zahmetine girmediği de belli. Paranın kökeni konusundaki “açıklama”sına bakalım.

Takasın ortaya çıkardığı zorluklar karşısında toplumlar ne yapıyorlar? Tabii ki parayı icat ediyorlar! “Paranın icadı teknolojik bir dönüm noktası değildi, zihinsel bir devrimdi. Bu devrim, sadece insanların ortak hayal gücünde yaşayan yeni bir gerçekliğin yaratılmasında gizliydi” (s. 182). Harari devam ediyor: para “bir eşya değildir, psikolojik bir kurgudur ve fiziksel olanı zihinsel olana çevirerek çalışır” (s. 184).

Harari’nin ve liberallerin kavramakta zorlandığı olgu şu: para öncelikle bir me² tadır; mesela dolaşım aracı olmak gibi diğer işlevlerini yerine getirebilmesi için her şeyden önce bir meta, bir “eşya” olması şarttır. Kökeni meta mübadelesindedir; iki meta mübadele edildiğinde, ortak bir ölçüyle ölçülmeleri gerekir ki bunu da bir başka meta sağlar. Para öncelikle bir değer ölçüsüdür ve değer ölçüsü olabilmesi için kendisinin de meta olması, değer olması şarttır. Mübadele ilişkileri yaygınlık kazandıkça, bir meta genel eş değer niteliği kazanır, evrensel meta statüsüne yükselir ve “para” adını alır. Bu bir anda gerçekleşmiş bir olay değildir. Tarih içinde farklı metalar para işlevini üstlenmiş, zamanla bu işlev –çeşitli maddesel nedenlerle– altın ve gümüş gibi değerli metallerde somutlaşmıştır. Daha sonra ise, banknot vb. biçimlere bürünen para, kökenindeki bu meta biçiminden belirli ölçüde uzaklaşmış, çeşitli dolayimler kazanmıştır. Günümüzde ulusal paraların resmi olarak altına bağlı olmadığını herkes bilir, fakat herhangi bir meta temeli bulunmayan, salt “güvene” dayalı bir para yoktur. Harari, “Para, madeni metaller veya banknotlar demek değildir; mal ve hizmet takasını gerçekleştirmek amacıyla diğer ürünlerin değerini sistemli olarak belirleyebilmek için insanların kullanmaya razı oldukları şeydir” (s. 182) diye yazıyor. Bu rızanın nereden kaynaklandığından söz etmiyor. Daha doğrusu, bunu sadece güvene bağlıyor. “Renkli bir kağıt üzerinde bir yanda ABD Hazine Müsteşarı’nın imzası, öbür yanda ‘Tanrı’ya inanıyoruz’ sloganını göreceksiniz. Doları bir ödeme aracı olarak kabul ediyoruz çünkü hem Tanrı’ya hem de ABD Hazine Müsteşarı’na güveniyoruz” (s.185) diyerek olayı özetlediğini düşünüyor. Para olgusunu, günümüzde dünya parası işlevi gören ulusal bir para birimiyle karıştırıyor. Tarihin sırrını çözdüğü kanısında (etkili hikâyeler anlatmak, kurgular oluşturmak, insanları inandırmak) ve karşısına çıkan her toplumsal olguya bunu uyguluyor.

Şiddet ve devlet

Böyle bir perspektifin, günümüzün somut sorunları konusunda fazla yol gösteri-

ci olamayacağı tahmin edilebilir. İnsanlığın Harari'nin "hikâyesine" inanmakla herhangi bir şey kazanmayıp, aksine çok şey yitireceği rahatlıkla söylenebilir. Yazının geri kalan kısmında, önce Harari'nin şiddet ve devlet konusundaki görüşlerini kısaca ele alacak, daha sonra da geleceğe dair projeksiyonlarına kısaca değineceğim. Harari'nin geleceğe dönük öngörülerinin *Sapiens*'ten ziyade *Homo Deus*'ta yer aldığını hatırlatmakta yarar var. Fakat ipuçları *Sapiens*'te ortaya konuluyor. Görelim.

Harari, Homo Sapiens türünün (bizim türümüzün) doğayla ve diğer insan türleriyle (en başta Neandertal ile) kurduğu ilişkilerin fazlasıyla şiddet dolu olduğunu haklı olarak vurguluyor. "Hoşgörü Sapiens'in baskın özelliklerinden biri değildir" diye anımsatıyor (s. 30). Acaba neden? Harari'nin açıklaması şöyle:

Homo cinsinin besin zincirindeki yeri çok yakın bir zamana kadar ortalardaydı. Milyonlarca yıl boyunca insanlar küçük hayvanlar avladılar, ne buldularsa onu yediler ve aynı şekilde büyük avcılar tarafından avlandılar. Ancak 400 bin yıl önce çeşitli insan türleri büyük av hayvanlarını avlamaya başladı ve ancak yüz bin yıl önce *Homo sapiens*'in ortaya çıkışıyla, insan besin zincirinde yukarı zıpladı.

Orta sıralardan yukarıya doğru atılan bu büyük adımın çok önemli sonuçları oldu. Piramidin tepesindeki aslan ve köpekbalığı gibi diğer hayvanlar, bu pozisyona kademeli olarak milyonlarca yıl içinde yükselmisti. Bu da, ekosistemin çeşitli kontrol ve denge mekanizmaları üreterek, aslanların ve köpekbalıklarının ortalıkta terör estirmelerini engelledi ... Buna karşın, insan tepeye o kadar hızlı çıktı ki, ekosistemin gerekli ayarlamayı yapacak vakti olmadı, ve buna ek olarak insanlar da bu değişime ayak uyduramadı. Gezegendeki büyük avcılarının çoğu muhteşem yaratıklar; milyonlarca yıl süren hâkimiyetleri sayesinde kendilerine olağanüstü derecede güveniyorlar. Sapiens ise adeta bir muz cumhuriyetinin diktatörü gibi. Daha yakın zamana kadar savandaki orta halli yaratıklar olduğumuz için hâlâ korku ve endişelerle doluyuz ve bu da bizi fazlasıyla zalim ve tehlikeli kılıyor. Ölümcül savaşlardan çevre felaketlerine pek çok tarihsel kötülük, bu çok hızlı gerçekleşen sıçramadan kaynaklanıyor (s. 24–25).

Bu pasajlarda özgün bir akıl yürütmeye, çarpıcı benzetmeler içeren etkileyici bir dille ve fakat problemleri bir sonuç önermesiyle karşılaşıyoruz. İnsan türleri 400 bin yıl kadar önce (eskiden kendilerini avlayan) büyük hayvanları avlamaya başlıyor, ama insanın besin zincirinde yukarı zıplaması nedense ancak yüz bin yıl önce Sapiens'le gerçekleşiyor. Daha da önemlisi "ölümcül savaşlardan çevre felâketlerine pek çok tarihsel kötülük" de buna bağlanmış. Oysa ölümcül savaşlar (tabii kitlesel kıyımlardan bahsediyorsak eğer) yakın dönemlerin bir ürünü – özel olarak da sınıflı toplumların. Sapiens'in besin zincirinde aniden tepeye zıplamasından çok, üretim ilişkilerinin ve toplumun örgütlenişinin bir sonucu. Bunun aksini öne sürmek, savaşları insan doğasına bağlamak, hem açıkça gerici hem de olgusal olarak

sorunlu bir yaklaşım. Gericilik kısmını uzun boylu tartışmaya pek gerek yok, zira her türlü musibeti insan doğasına atfetmek ve değiştirilemez addetmek sağın geleksel tavrı. Olgusal açıdan ise, insanlığın sınıflı toplumlar öncesinde on binlerce yıl boyunca nispeten barış içinde ve eşitlikçi koşullarda yaşadığını gösteren birçok çalışma mevcut (örneğin Engels'in Marksist klasiği *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, örneğin Riane Eisler'in feminist klasiği *Kadeh ve Kılıç*).⁶

Devam etmeden önce kısa bir parantez açarak, Harari'nin sonuç önermesinin ikinci kısmı, yani insanın çevreye zarar vermesi ve birçok bitki ve hayvan türünü bilinçsizce yok etmesi anlamında çevre felaketleri için de aynı durumun söz konusu olduğunu hatırlatmak lazım. Harari, Sapiens'in "bir ekolojik seri katil olduğunu" (s. 78) öne sürüyor. Açıkçası, insan türlerinin doğaya ve diğer canlılara zarar verdiğini vurgulamakta kesinlikle haklı ve kitabında bunun sayısız örneğini veriyor, fakat bunu "doğalcı" terimlerle açıkladığı için yine değiştirilemez bir nitelik gibi ortaya koymuş oluyor. Sapiens takımlarının diğer insan türlerini (muhtemelen) katletmiş olması ve genel olarak insan türlerinin ekosistem üzerinde yıkıcı etkiler yapmış olmaları, günümüzde "ölümcül savaşları ve çevre felaketlerini" tartışmak için pek de uygun bir başlangıç noktası değil. Zira tartışmaya buradan girildiğinde, bu kötülüklerin kapitalist üretim sistemiyle birlikte nitel bir sıçramaya uğradığı, "seri katil" in elindeki silahların inanılmaz ölçüde geliştiği, bunun sonucunda da insanlığın bir ekolojik krizle karşı karşıya kaldığı görülmez hale geliyor. Aynı zamanda, problemin kendi çözüm yollarını da yarattığı, insanlığın farklı bir üretim ve toplum örgütlenmesiyle savaşlara ve ekolojik sorunlara son verebilecek (komünizm dediğimiz) yeni bir uygarlığa geçebilme olanağını da kazandığı anlaşılıyor. Liberal bakış açısını benimseyen Harari'ye göre ise elbette böyle bir olasılık yok.

Parantezi kapatıp, şiddet ve savaş konusuna geri dönersek: Harari, devletin ortaya çıkışıyla şiddetin sınırlandırıldığını savunuyor. Bu anlamda, Thomas Hobbes'un analizini sürdürüyor. Birkaç alıntıya bakalım:

Pek çok arkeolojik ve antropolojik araştırma göstermektedir ki, köy ve kabileden öte bir siyasi yapısı olmayan basit tarım toplumlarında bile şiddetin sebep olduğu ölümler, tüm ölümlerin yüzde 15'ine, erkek ölümlerininse yüzde 25'ine kadar çıkabilmektedir. Aynı dönemde, Yeni Gine'de tarımla uğraşan Dani kabilesinden şiddet kaynaklı ölüm oranı erkeklerde yüzde 30'a, Enga'da ise yüzde 35'e ulaşmaktadır. Ekvador'da yetişkin Waoranilerin belki de yüzde 50'si başka bir yetişkinin elinden ölmektedir. Zamanla daha büyük şehirler, krallıklar ve devletler gibi daha geniş toplumsal yapıların ortaya çıkmasıyla şiddet kontrol altına alındı. Ancak bu denli büyük ve etkili yapıların oluşturulması binlerce yıl aldı (s. 94).

6 Friedrich Engels, *Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni*, çev: Kenan Somer, Ankara: Sol Yayınları, 1990; Riane Eisler, *Kadeh ve Kılıç: Geçmişimiz, Geleceğimiz*, çev: Orhun Burak Sözen, İstanbul: Maya Kitap, 2015.

Şiddetin azalması büyük ölçüde devletin yükselişiyle ilintilidir (s. 360).

Gerçek barış sadece savaş olmaması değil, savaşın mantıkdışı hâle gelmesidir (s. 364)

Bugün insanlık bu orman kanununu bozdu; nihayet sadece savaşızsızlık değil, gerçek barış da var (s. 364)

Bizim çağımız, tarihte ilk defa dünyanın barışsever seçkinler tarafından domine edildiği, politikacıların, işadamlarının, entelektüellerin ve sanatçıların savaşı hem kötü hem de kaçınılmaz bir şey olarak gördüğü çağ oldu (s. 366).

Bu akıl yürütmede birkaç sorun var. İlk olarak, kabile toplumlarından verilen örnekler günümüzde varolan, bir şekilde modern toplumlarla etkileşime girmiş topluluklardan alınmış. İkincisi, ilk topluluklarda ölümle sonuçlanan fiziksel şiddetin günümüze kıyasla oransal olarak daha fazla olduğu kanıtlanabiliyorsa, bununla, Harari'nin besin zincirinde hızla tepeye çıktığımız için zalim olduğumuz iddiası birbiriyle uyumsuz. Şiddeti kontrol altına almak, savaşlara son vermek mümkünse, bu çirkin olguları Sapiens'in doğasına bağlamak anlamsızdır. Üçüncüsü, Harari son yüz yılda iki büyük dünya savaşının yaşandığını atlayıp, çağımızda “tarihte ilk defa dünyanın barışsever seçkinler tarafından domine edildiği”ni, savaşın mantık dışı hale geldiğini öne sürüyor. Oysa başka bir yerde “gelişmeleri bir kuşun değil bir uzay uydusunun durduğu yerden incelemek ve yüzyıllar yerine bin yıllara bakmak gerekir” (s. 172) diye iddia etmişti. Son yüz yıl içinde insanlığın “ölümcül savaş” kapasitesinin inanılmaz biçimde arttığını yadsımak ve barışsever seçkinler “hikâyesine” inanmak, herhalde pek de mantıklı bir hareket olmayacaktır. BirinBci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde kamuoyunda genel bir iyimserlik havasının yaygın olduğunu, savaş patladığında da sosyalist olmayan aydınların çoğunun büyük bir şaşkınlık yaşadığını unutmamakta fayda var. Bu savaşı sona erdiren olayın Ekim Devrimi olduğunu da unutmamak gerekiyor. Gerçek barış Harari'nin anlattığı türden hikâyelerle değil, ancak ve ancak kitlelerin mücadeleleriyle elde edilebilir.

Geleceğe doğru

İnsanlığı nasıl bir gelecek bekliyor? Harari bu soruya da biyoloji biliminden hareketle yanıt vermeyi tercih ediyor. Yazara göre üç olası senaryo var. Biri biyoloji mühendisliği. Bu, bir organizmaya gen aşılama gibi kasıtlı müdahaleleri ifade ediyor (s. 390). Hayvanlardan insanlara birçok canlı günümüzde bu şekilde deneylere tabi tutuluyor. Yine, biyoloji mühendisliğinin en önemli uygulama alanlarından biri de tıp, daha doğrusu Alzheimer gibi hastalıkların tedavisi. Harari, bu tıp müdahalelerin bir noktadan sonra salt hastalıkların tedavisi için kullanılmayıp, sağlıklı bireyleri “süper insanlar”a dönüştürmek için de kullanılabileceğini düşünüyor. Ayrıcalıklı bir azınlık, çok uzak olmayan bir gelecekte, günümüz insanına kıyasla belleği, öğrenme becerisi, atletik yetenekleri yahut hastalıklara karşı bağışıklığı çok

daha gelişkin “süper insanlar”a dönüşebilir. Geniş kitle ise “sıradan” insan olmaya devam eder. Üstelik ekonominin gidişatı da bir yanda az sayıda seçkin insanın, diğer yanda hiçbir ekonomik değer taşımayan (proleter olma şansı bile bulunmayan) bir fazla nüfusun kutuplaşması biçimini alabilir (bu tema *Homo Deus*’ta daha ayrıntılı işleniyor). Bir anlamda, Nietzsche’nin aristokratik hayali olan “üst insan”a doğru bir gidiş var.

İkincisi siborg mühendisliği. “Siborglar, organik ve inorganik (örneğin biyonik elli bir insan gibi) bileşenli varlıklardır” (s. 395). Burada da, belli bir noktadan sonra Sapiens’in siborglara dönüşmesi olasılık dâhilinde Harari’ye göre. Biyonik eller, kulaklar vb. organlar yaygınlık kazandıkça, bunlar bilgisayarlarla etkileşim içinde davrandıkça, şimdikinden çok daha farklı varlıklar haline geleceğimiz kesin. Üçüncü bir yol ise inorganik yaşamın yaratılması. Mesela bir hücrenin veya insan beyninin aynısının oluşturulması. Tüm bu olası yollar, Harari’ye göre Sapiens’in sonuna işaret ediyor: “Muhtemelen, dünyanın gelecekteki efendileriyle aramızdaki fark, bizimle Neandertallerin arasındaki farktan fazla olacaktır” (s. 403).

Bu senaryolar gerçekten ilginç, fakat asıl çarpıcı olan, Harari’nin insanlığın geleceğini yine biyoloji temelinde düşünme çabası. Kuşkusuz, bir akademisyen insanı salt biyolojik varlığı açısından ele alıp inceleyebilir ve bu temelde geleceğe dair bazı öngörülerde bulunabilir. Bunda hiçbir sorun yok. Bununla birlikte, Fredric Jameson’a atfedilen “Günümüzde insanlığın sonunu hayal edebiliyoruz, bu konuyu işleyen birçok film, roman vs. var, ama kapitalizmin sonunu hayal edemiyoruz” sözünün bir başka örneğiyle karşılaştığımızı düşünmemek elde değil. Sanatçılar, bilim insanları, fütüristler geleceğe dair kimi iyimser kimi kötümser senaryolar yazıp duruyorlar, fakat neredeyse hiçbiri eşit ve özgür bir toplumu olanaklı görmüyor. Bu en saf haliyle ideoloji değilse nedir? Bir tarihçi olan Harari neden insanlık tarihindeki eşitlikçi ve özgürlükçü uğraklara bu kadar kayıtsız kalır? O bize özgürlüğe ve eşitliğe dair herhangi bir yeni ufuk sunmuyorsa biz neden onun anlattığı bu hikâyelere inanalım? Siborgların olanaklı olduğuna inanmak bizim kolektif eylem gücümüzü artırıyor mu? Eğer her şey inanç meselesiyse, Harari’nin anlattıklarına inanmakla elimize ne geçecek? Emekçiler, ezilenler, işsizler, yoksullar Harari’den ne öğrenecek? “Tarım ve sanayi ortaya çıkınca, insanlar hayatta kalabilmek için giderek diğer insanların becerilerine daha fazla güvendiler ve ‘embesiller için yeni fırsatlar’ ortaya çıktı. Üretim bandında çalışan bir işçi olarak, sıradışı olmayan genlerinize hayatta kalabilir ve bunları bir sonraki nesle aktarabilirsiniz” (s. 61) diyerek işçilerle dalga geçen, bilmediği Marx’ı ve komünizmi her fırsatta aşağılayan gerici bir liberalden alınacak bir ders yok. Evet, belli açılardan ilginç bir kitap *Sapiens*, ama insanlığın tarihine dair doğru dürüst bilgi sahibi olmak isteyen birisi mesela Alâeddin Şenel’in *İnsanlık Tarihi*’nden, mesela Chris Harman’ın *Halkların Dünyası Tarihi*’nden, mesela Clifford Conner’in *Halkın Bilim Tarihi*’nden çok daha

fazla ve çok daha sağlıklı bilgi edinebilir.⁷

Bu noktaya kadar sabreden okurlar (varsa), Harari'nin “Biyoloji bilimiyle hukuk ve siyaseti ayıran duvarları daha ne kadar koruyabileceğiz?” sorusuna bir yanıt vereceğimi yazdığımı anımsıyor olabilirler. Bunun yanıtını aslında Harari kendisi veriyor. “Bilişsel Devrim tarihin biyolojiden bağımsızlığını ilan ettiği andır” (s. 49) diye yazıyor. Hatta bir başka yerde, farklı bir niyetle de olsa, “2013 yılının dünyası, daha şimdiden kültürün kendisini biyolojinin zincirlerinden kurtardığı dünyadır” (s. 401) diye belirtiyor. Dilin, kültürün ortaya çıkışı, insanların toplumsal örgütlenişi biyolojinin sınırlarını aşmamızı sağladı. Diyalektik düşüncede buna elbette *Aufhebung* (kapsayarak aşma) diyoruz: biyolojik varlıklar olduğumuz muhakkak, ama aynı zamanda ve daha önemlisi toplumsal–tarihsel varlıklarız. Bu nedenle de insanı biyolojiye indirgeme çabaları daima bu duvarlara toslayacak.

Sonuç olarak, Harari'nin kurguları kimilerine çekici gelebilir, fakat bunlar zehirli kurgular. Bu yazıda *Sapiens*'in sorunlu yönlerinden ancak bir kısmına değinebileceğimi de vurgulamak istiyorum. Genel itibarıyla, *Sapiens* gibi kitaplar, emekçilerin ve onlardan yana olanların karşı çıkıp eleştirmesi gereken yapıtlar. Zira sermaye sınıfı ideolojisini yalnızca eğitim sistemi ve medya aracılığıyla yaymıyor, “popüler bilim” kisvesi altında da sözüm ona bilimsel verilere ve araştırmalara dayanmak suretiyle gerici fikirler pompalanıyor. Her alanda olduğu gibi burada da sınıf mücadelesi devam ediyor.

7 Alâeddin Şenel, *Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2006; Chris Harman, *Halkların Dünya Tarihi: Taş Çağından Yeni Binyıla*, çev: Uygur Kocabaşoğlu, İstanbul: Yordam Kitap, 2011; Clifford D. Conner, *Halkın Bilim Tarihi: Madenciler, Ebeler ve Basit Tamirciler*, çev: Zeynep Çiftçi Kanburoğlu, Ankara: TÜBİTAK, 2012; Conner'in çalışmasına dair bir değerlendirme için bkz. Araz Bağban, “Halkın Bilim Tarihi”, *Devrimci Marksizm*, sayı 32-33, Sonbahar-Kış 2017.